

УДК 008:3:94(477)“185/193”

**ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО
ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ
XX СТОЛІТТЯ: АКТУАЛІТЕТИ НОВІТНЬОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ****FACTORS INFLUENCING NATIONAL AND
CULTURAL AWAKENING OF THE UKRAINIANS
IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – THE
FIRST THIRD OF THE XXTH CENTURY:
RELEVANCE OF MODERN HISTORIOGRAPHY****Семеґрей Н. В.,**

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри філософії і суспільних наук,
Українська медична стоматологічна академія
(Полтава, Україна),
e-mail: nsemergey@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3095-3131>

Semerhei N.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of Philosophy and Social Sciences, Ukrainian
Medical Stomatological Academy (Poltava, Ukraine)
e-mail: nsemergey@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3095-3131>

У статті розглянуто відображення в новітній історіографії чинників українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Зазначено, що на основі аналізу нагромаджених історичних знань умовно можна виділити кілька груп чинників, про вплив яких ведуть мову дослідники: політичні, зовнішньополітичні та геополітичні; чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку; чинник людського капіталу; соціально-економічний чинник; ментальний чинник. Підкреслено, що значним історіографічним поступом є визнання ролі не лише матеріальних, але й ментально-психологічних чинників піднесення національного руху, які дають змогу пояснити інтенційність українського народу до відродження та націєтворення за допомогою категорій «ментальності» та «менталітету».

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, новітня історіографія, чинники національного руху, політичні та соціально-економічні чинники, інтелігенція, менталітет, соціокультурний розвиток, політизація, державотворення.

The article deals with the reflection of the factors of Ukrainian national and cultural revival in the second half of the XIXth – the first third of the XXth century in the modern historiography. It has been stated that the analysis of the accumulated historical knowledge enables to distinguish several groups of factors of influence which the scientists point out, namely political, external political and geopolitical factors; factor of historicity of Ukrainian socio-cultural and state development; human capital factor; socio-economic factor; mental factor. It has been emphasized that recognition of the role of material as well as mental and psychological factors of national movement was a significant historiographical progress. These factors enables to explain the intentionality of the Ukrainian people to revival and nationalization by means of the categories of “mentality” and “mindset”.

Keywords: Ukrainian national and cultural revival, modern historiography, factors of national movement, political and socio-economic factors, the intelligentsia, mentality, social and cultural development, politicization, state creation.

Парадигма європейської історіографії про XIX століття як «довге» повною мірою виправдовується українським виміром цього періоду. Мінорні державно-політичні оцінки імперського етапу перебування українських земель у складі двох монархій в значній мірі «компенсуються» його кон-

кретно-історичним змістом. Мова йде про істотні позитивні зміни в соціально-економічному житті, скасування кріпацтва та промисловий переворот, культурне відродження, початки суспільної самоорганізації українців, активізацію націєтворчих процесів, що призвели до глибинних ментальних трансформацій «селян у націю». Позитивна динаміка соціокультурного розвитку значно контрастувала із тогочасними політичними умовами в яких опинилося українство, адже державна політика імперій почасти була відверто антиукраїнською та шовіністичною. У зв'язку з цим у середовищі істориків гостро дискутується проблема про чинники тогочасного національно-культурного пробудження українців. На сьогодні немає однозначної відповіді на питання чому в імперському політичному ландшафті українці активізували національно-етнічні процеси та викликали до життя духовно-культурне відродження.

Відомо, що в оцінках XIX століття історики запропонували дві основні концепції розвитку українства – парадигму національного відродження та теорію конструювання нації. Попри їхній різний зміст, питання про чинники активних соціокультурних та національно-етнічних процесів є актуальними для обох історіографій. Вчені розглядають співвідношення зовнішніх і внутрішніх, конструктивних і деструктивних, ідейних і матеріальних, органічних та штучних чинників, які детермінували активізацію українського національного руху, обумовили кристалізацію у його середовищі державницької ідеї та національної самосвідомості, відіграли визначальну роль у т.зв. «третьому» відродженні (Я. Ісаєвич), яке Україна переживає із проголошенням державної незалежності та суверенітету.

Проблематика чинників піднесення національно-культурного руху в другій половині XIX – першій третині XX століття належить до кола методологічних проблем сучасної історіографії. Серед багатьох істориків, які вивчають імперську добу в Україні осмислення чинників національного відродження представлено у наукових доробках таких дослідників як В. Верига [1], О. Голобуцький [2], Я. Грицак [3], Я. Ісаєвич [5], О. Казакевич [6], Я. Калакура [7-8], В. Колесник [10-11], О. Купріянчук [12], П.-Р. Марочій [13], В. Меша [14], С. Наумов [16], А. Павко [17], О. Реєнт [20], В. Сарбей [15; 24], В. Сергійчук [23] та інших. Історики по-різному оцінюють співвідношення політичних, соціальних, економічних та інших чинників у розвитку українського національного відродження, намагаються виявити результатуючі, дискутують про міру впливу тих чи тих чинників у різні періоди національного піднесення.

Наша мета – конкретизувати та проаналізувати розуміння сучасними істориками чинників та динаміки активізації національного відродження українців у другій половині XIX століття, його політизації та подальшого державотворчого впорядкування.

Для теоретичного обґрунтування чинників національного відродження цінними є наукові уза-

гальнення про те, що його спрямування та основні ідеї визначали три основні виміри: ментальність народу; економічні чинники часу; соціальні та суспільно-політичні фактори. Синтез цих трьох чинників породжував ті ідеї, які репрезентували світогляд доби [12, с. 48]. Можна погодитися з думкою про те, що генеза національного руху у другій половині XIX століття була обумовлена дією не одних чинників, а їхньої системи. Про це, зокрема говорить О. Казакевич, яка виокремлювала три групи чинників національного відродження: зовнішні, духовно-культурні, соціальні та економічні. До перших дослідниця відносила національну політику імперій, до яких входили українські землі; демократичні та національно-визвольні рухи в європейських країнах, в першу чергу польський національно-визвольний рух; процес російського та польського націєтворення; розквіт російської культури. Духовно-культурні чинники О. Казакевич вбачала в історичній пам'яті про спільне минуле; зацікавленні народною мовою; розвиткові української філології та української літератури; появі етнографічних досліджень та історичних праць присвячених вивченню рідного краю; особистісному факторі, ролі Тараса Шевченка в українському національному відродженні; релігійному чинникові, який мав вагомe значення для західноукраїнських земель; виокремленні професійної української літератури. Натомість соціальні та економічні чинники, на думку дослідниці, полягали у формуванні української національно свідомої інтелігенції, економічному становищі України та розвиткові економіки в рамках загальноімперських, а не національних інтересів, реформах адміністративного управління 60-70-х років XIX століття, скасування кріпацтва [6, с. 183]. Із такою систематизацією загалом можна погодитися, проте виникають питання до кваліфікації деяких позицій як чинників. Приміром розвиток української філології та літератури можна відносити до чинників, чи це є вже їхнім результатом та безпосереднім змістом українського відродження? Крім того, у представленій класифікації не згадано про ментальні джерела національного відродження, адже менталітет українців та система їхніх архетипів відіграли вагомe роль у здатності українства до національного відродження в імперських та колоніальних умовах.

На наш погляд, розгляд історіографії чинників національного відродження слід здійснювати за проблемним принципом, що забезпечить можливість представлення різних думок істориків щодо міри впливовості того чи того чинника на піднесення духовно-культурного, суспільно-громадянського, а згодом – національно-політичного життя.

Політичні, зовнішньополітичні та геополітичні чинники. Індивідуальне та суспільне життя в другій половині XIX століття, без сумніву, визначалося державно-політичним статусом українських земель які перебували у Російській та Австро-Угорській імперіях. Домінантами політики імперій щодо українських земель був колоніалізм, шовінізм, асиміляція (русифікація, полонізація, мадяризація) тощо. Не викликає заперечень тверджен-

ня про антиукраїнські в широкому сенсі тогочасні умови розвитку українства. Вчені зазначають, що формуванню української нації, перешкождали репресії імперської влади проти українського національного руху, наступ на українську мову, культуру та освіти, притуплення серед українців відчуття «іншого» щодо російської або ж австрійської сторони, що викликало до життя т. зв. подвійну лояльність [7, с. 286].

У той же час історичний досвід свідчить, що попри несприятливість політичних умов український національний рух демонстрував позитивну динаміку та переживав фази активного піднесення. У зв'язку з цим, історики говорять про діалектичну роль політичного статусу українських земель у справі національного відродження. О. Казакевич, аналізуючи систему чинників національного руху підкреслювала, що з одного боку інкорпорація та національна політика імперій щодо українських земель становила загрозу для їхнього соціокультурного життя, з іншого «підживлювала національний рух новими ідеями та концепціями» [6, с. 179]. Звісно, не можна ігнорувати системну антиукраїнську політику імперій, яка у другій половині XIX століття набула нових методів та засобів, в значній мірі радикалізувалася. З іншого боку, дослідники наголошують, що саме такі умови «стресу» викликали до життя вагомe духовно-культурні резерви української ментальності, актуалізували пасивні ресурси українського суспільства.

Важливе значення для живлення українського національного руху новими ідеями мали зовнішньополітичні чинники, зокрема європейські, польський та російський національно-визвольні рухи. Відомо, що національні відродження у XIX століття охопили низку європейських народностей (поляки, хорвати, словаки, словенці, чехи), які виступали за національну свободу та державну незалежність. Особливого впливу на українське національне життя набули європейські революційні події 1848 року. У той же час, ми погоджуємося із висновками О. Казакевич про те, що зовнішні чинники, якими б ефективними вони не були, не створили умов для українського національного відродження, якби ґрунт для нього не був підготовлений в самій Україні. Вирішальну роль відіграли чинники внутрішнього духовно-культурного розвитку українського суспільства [6, с. 180].

Окремим чинником розвитку національної свідомості українців на початку XX століття був військово-політичний, зокрема Перша світова війна. Не применшуючи її трагізм дослідники звертають увагу на те, що фронт став зустріччю «східних» і «західних українців», а відтак обумовив актуалізацію соборності українського суспільства. Тема розвитку соборності українського етносу у добу Першої світової війни у новітній історіографії посідає окреме місце. Можна цілком погодитися із думкою Я. Грицака, що війна забезпечила контакти між українцями обох фронтів, що прискорювало кристалізацію національної ідеї [3, с. 102]. Перша світова війна стала зустріччю східних і західних українців у мундирах чужих держав, призвела

до політизації ментальності, створила об'єктивні передумови для зростання почуття ідентичності та національної свідомості, кристалізувала національні гасла та сприяла визріванню Національно-визвольної революції [7, с. 332]. Цінними вважаємо й узагальнення О. Реєнта про те, що Перша світова війна обумовила фокусування на українських землях геополітичних інтересів різних держав, що викликало включення економічних, військово-політичних, людських та інших ресурсів краю в орбіту значних подій [20, с. 278].

До політичних чинників українського національного відродження у першій третині ХХ століття історики відносять й буржуазно-демократичну революцію 1917 року, яка відкрила плацдарм для державотворчих змагань українців, а також звернення більшовиків на початку 1920-х років до політики українізації. Не викликає сумнівів, що український революційний процес був наслідком революційних подій в Росії. Історики наголошують на тому, що Лютнева буржуазно-демократична революція сприяла створенню низки самостійних, незалежних держав на території колишньої імперії і прискорила процес національно-культурного відродження українства. Новим поштовхом до національного відродження стала й Жовтнева соціалістична революція, яка декларувала рівність і суверенність націй, їхнє право на самовизначення [4, с. 80].

Поразка державотворчих змагань українства призвело до встановлення влади більшовиків. Водночас, як підкреслював О. Даниленко, недооцінка національного питання більшовиками в період громадянської війни, надія на близьку перемогу пролетаріату у всесвітньому масштабі, революційна ейфорія спричинили значні ускладнення. Також ситуація загострювалася й тим, що українські міста під тиском політики соціального та національного гноблення були здебільшого русифіковані, а село продовжувало зберігати свої національні традиції, культуру і мову. Це створювало значні труднощі у формуванні правильної національної та національно-культурної політики комуністичної партії, опорою якої було переважно населення міст. Однак при наявності в Україні значного прошарку робітничого класу, республіка все ж залишалася на 85% селянською. Тому без повернення на свій бік величезних мас сільського населення та національної інтелігенції розраховувати на успіхи в господарському будівництві було марно [4, с. 80]. Точкою відліку і поштовхом до національно-культурного відродження, який одержав в історії назву «українізація», стала резолюція Леніна, ухвалена 29 листопада 1919 року Пленумом ЦК, а потім затверджена VIII Всеросійською партійною конференцією.

Загалом для українського культурного відродження 1920-х років більшовицька коренізація відіграла роль позитивного чинника. Висвітленню історіографічному образу українізації ми присвячували окремі огляди [28]. Відомо, що сутнісні мотиви коренізації крилися у прагненні більшовиків укорінити та зміцнити свою владу, приверну-

ти на свій бік національну інтелігенцію та селянство шляхом національних поступок. У той же час така стратегія більшовиків мала й позитивні результати. Як підкреслював В. Колесник, в умовах «національно-культурної автономії» відбулося відродження української культури, а національні меншини УСРР отримали певні можливості для реалізації національної самобутності в сфері мови, освіти, культурного життя [10, с. 4].

В існуючих дослідженнях історики звертають увагу на те, що важливим складником українізації освіти стало впровадження української мови в навчальний процес, збільшення кількості учнів у навчальних закладах, видання українськомовних підручників, посібників тощо. Вчені солідарні в думці про те, що, незважаючи на короткочасність проведення і ряд недоліків, українізація мала винятково позитивний вплив на розвиток національної системи освіти, збагачення нових кадрів української інтелігенції. Більше того, на думку істориків феномен українізації залишив глибокий слід в українському суспільстві, закріпив ті державотворчі зрушення, що розпочалися в ньому ще в ХІХ столітті, довів життєздатність та невичерпні можливості українського народу, його мови та культури. Історіографічним полілогом звучить думка про те, що українізація освіти сприяла піднесенню духовного життя українців та усвідомленню ними національної ідентичності.

Чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку. В новітній історіографії доведено тяглість національних традицій українського державотворення та духовно-культурного розвитку від княжої доби до сучасного етапу державної незалежності. Український історичний процес засвідчив закономірність самостійності України, її здобуття внаслідок багатовікової боротьби за національне визволення [19, с. 1]. Погоджуємося із висновками О. Реєнта про те, що на початку ХХ століття український національний рух еволюціонував від культурницької до політичної стадії саме завдяки попередній діяльності його учасників у дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царинах, яка відбувалася в умовах бездержавності та зазіхань з боку шовіністичної влади. Вчений підкреслював, що завдяки зусиллям кількох поколінь борців у ХІХ – на початку ХХ століття «українське питання» перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя [20, с. 245].

На винятковому значенні попереднього українського історичного досвіду у справі політизації національного руху наголошував й Я. Грицак. Вчений писав, що вступаючи у модерну добу українці не були зовсім «недержавною» чи «неісторичною» нацією. Вони мали певні політичні традиції самоврядування і власну правлячу еліту, яка виконувала функції представницького класу всієї староукраїнської козацької нації [3, с. 100]. Крім досвіду державотворення українці мали й тривалі традиції розвитку української культури, мови, літератури, які склали необхідне підґрунтя політизації національного відродження у другій половині ХІХ століття.

Поважний досвід соціокультурного та державного життя обумовив появу історичної пам'яті, яка слугувала одним із чинників утвердження національної ідентичності українців. О. Казакевич зауважувала, що прагнення лідерів національного відродження до національно-культурної автономії, а згодом державної незалежності були підготовлені попереднім піднесенням українства у ранній Новий час [6, с. 181].

Чинник людського капіталу. У пошуку результатуючих чинників українського національного відродження історики говорять про визначальну роль людського капіталу. Про це йде мова у різних вимірах: у ментально-психологічному – наявність пасіонаріїв, які виконали роль «будителів» українства, стали репрезентантами архетипу національного відродження; суспільно-політичному – поява української різночинної модерної інтелігенції; у демографічному – швидкі темпи природного приросту, які відігравали роль превентивного механізму асиміляційним процесам; у духовно-релігійному – виняткова роль греко-католицького духовенства у мобілізації українства на національні вимоги та лозунги; у лідерському – ключова роль видатних осіб (Т. Шевченко, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші) у творенні національного відродження.

Виняткову роль української інтелігенції підкреслюють зокрема такі історики як Я. Грицак [3], Г. Касьянов [9], С. Пахолків [18], Н. Шип [25-26], Б. Янишин [27] та інші. Дослідники зазначають, що формування української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття стало міцною підвалиною політизації українського руху. Для участі інтелігенції у національному відродженні важливе значення мали джерела її формування. З цього приводу Г. Касьянов підкреслював, що на відміну від попередніх етапів розвитку інтелігенції, коли поповнення її рядів відбувалося переважно за рахунок вихідців із дворянства, шляхти, старшини, на межі XIX-XX століть радикально змінюються соціальні джерела формування інтелігенції. Її склад демократизується, нівелюються класові та станові ознаки [9, с. 158].

Дослідники погоджуються із думкою Г. Касьянова про те, що український національний рух вступив у свою політичну стадію саме завдяки культурно-просвітницькій та суспільно-політичній діяльності української інтелігенції. Її представники динамічно змінили попередні аполітичні пріоритети культурницької діяльності на активну ініціативу суспільної самоорганізації, брали участь у легальній та нелегальній політичній діяльності, сприяли зародженню українського соціалізму та раннього націоналізму [9, с. 159]. Більше того, динаміка національного відродження («наукова», культурницька та політична стадії (за Р. Шпорлюком)) теж напряму залежали від рівня національної свідомості та суспільної самоорганізації української інтелігенції.

Істотним аспектом впливовості української інтелігенції стала її чисельність. Я. Грицак підкреслював, що на відміну приміром від білоруських

«будителів», які «спокійно могли сісти за одним обіднім столом», українська інтелігенція виявилася набагато чисельнішою, що дозволило їй налагодити національне життя принаймні у двох містах – Києві та Полтаві. Якщо взяти до уваги, що націоналізм, перш ніж стає масовим рухом є міським, а не сільським феноменом, то наявність міської інтелігенції – це першочергова обставина для успіху мобілізації селян на національні гасла [3, с. 100]. Більше того, Я. Грицак наголошував й на тому, що ключовим чинником активізації національного руху була загальна демографічна перевага українства. «Високі темпи природного приросту, – зазначав історик, – компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс внаслідок русифікації. ... Головним заборолом, що стримував процес асиміляції в підросійській Україні були вищі темпи природного приросту та порівняно менші розміри еміграції серед місцевих українців, аніж серед їхніх співвітчизників у Галичині [3, с. 99].

Про зміну характеру української інтелігенції у другій половині XIX століття вела мову Н. Шип, яка зазначала, що після скасування кріпацтва структура на напрями діяльності інтелігенції змінюються. На відміну від дворянської інтелігенції, яка, будучи обмежена становістю, хоч й займалася культурницькою роботою, проте не висувала національних гасел, нова генерація науково-педагогічної інтелігенції, письменників, лікарів тощо у культурно-національному русі почала виступати не поодинокі, а згуртовано. Їхня діяльність, на відміну від попередньої спорадичної, набирала систематичного характеру [25, с. 27].

Основним чинником соціального, економічного та культурного розвитку Галичини С. Пахолків уважав появу освіченого середнього класу. Дослідник зазначав, що протягом другої половини XIX століття у провідній верстві галицьких українців відбулися драматичні зміни: поряд із греко-католицьким духовенством, на плечах якого була перша фаза національного руху 1830-1850-х років, з'явилася нова світська освічена верства. Роль модерної генерації інтелігенції ставала дедалі помітнішою. Її метою було надати українському суспільству модерних, світських рис [18, с. 337-338]. Можна погодитися із висновком С. Пахолківа про те, що джерелом формування середнього класу в Галичині була освічена верства, що обумовило чітке розуміння новою інтелігенцією національних і державотворчих пріоритетів. Вчений констатував: «Інтегрованість української освіченої верстви в Галичині та Буковині у політичну систему Габсбурзької монархії, зумовлений роллю юристів в національному русі зріст правосвідомості населення та сильний стримувальний вплив греко-католицького духовенства не допускали радикального зламу. Українська інтелігенція обрала шлях малих кроків у трьох напрямках: представництво власного народу в політичній системі коронного краю та всієї монархії, розвиток власної культури і пошук шляхів її фінансування, а також економічна підтримка та підйом українського населення, яке складалося передовсім із селян» [18, с. 347].

Соціально-економічний чинник. У розвої українського національного відродження вагоме місце належало селянству, рівень самоорганізації якого у другій половині XIX століття стрімко зростав. Це пов'язано передусім із зміною «суспільного договору», яку українців в обох імперіях пережили у середині XIX століття. У цьому контексті історики в першу чергу говорять про скасування кріпацтва у Галичині та добу «Великих реформ» у підросійській Україні. Тогочасне реформування обумовило лібералізацію соціального та політичного життя, а посилення промислового перевороту забезпечило розвиток ринкових відносин та формування інтелігенції. В. Верига зазначав, що із введенням реформ у Російській імперії почало активніше розвиватися культурне та політичне життя, розпочалася організація шкіл для молоді, недільних курсів, студентство, працюючи сільськими писарями, вчителями тощо підносило національне життя на новий вищий культурний рівень [1, с. 262].

Ментальний чинник. У радянській та значному масиві пострадянської української історіографії пріоритетним залишається матеріалістичне розуміння історичного процесу із паралельним нехтуванням та відкиданням на периферію історії ролі ментально-психологічних і духовних чинників розвитку українського народу. В той же час перспективною є тенденція початку реінтерпретації українського націєтворення у категоріях «ментальності», «менталітету» та «архетипів». Про це ми говорили у попередніх публікаціях [21-22]. Історики поступово визнають роль українських архетипів в стабілізації конфліктного розвитку української ментальності у другій половині XIX – на початку XX століття. Мова йде про те, що вирішальну роль у піднесенні національного життя відіграли природні, вроджені в ментальності якості українців. Я. Грицак так описував піднесення соціального та національного руху в селянському середовищі підросійської України: «Завзяття, з яким українські селяни освоювали нові землі, свідчило, що їм не властива соціальна апатія. З часу інкорпорації українських земель до складу імперії і до останніх років її існування українські селяни виявляли особливу схильність до непослуху і соціального протесту» [3, с. 100]. Логічно постає питання джерел такої пасіонарності, витоків українського свободолюбства, демократизму та незламності духу, які стали основою національного відродження. У пошуку відповідей на ці питання історики звертаються до методології архетипу, яка дає змогу з'ясувати ідейні джерела національного відродження, пояснити звідки у суспільстві виникає певна телеологічна та аксіологічна система цілей та цінностей, а також осмислити первні тих загальних концептів, константних ідей та універсалій, які є інваріантними складниками українського світогляду.

В новітній історіографії обґрунтовується думка про те, що український менталітет через те відіграв ключову роль у національному пробудженні українства, що у ньому акумулюється душа і характер народу, його традиції і свідомість, мова і культура, помисли й ідеали, вдача і моральні цінності, духо-

вність та світоглядні орієнтири [7, с. 5]. Історики звертають увагу на діалектичну роль українського архетипу у заснуванні національного руху в імперську добу. З одного боку, загостреність відчуття свободи та прагнення до незалежності у пасіонаріїв (діячів культури, інтелектуалів, «будителів») викликала до життя національне відродження. З іншого – популяризація та зростання масштабів українського руху дало змогу «активізувати» відповідні архетипи свободи та боротьби за вільну державу серед більшості населення, завдяки чому українське національно-культурне відродження здобуло широкий соціокультурний та ідейно-духовний контекст [7, с. 319].

Погоджуємося із історіографічною думкою про те, що місце і роль українського архетипу у розв'язанні конфліктів розвитку національної ідентичності в імперську добу було визначальне. Архетипи як колективне несвідоме, насамперед забезпечили наявність ідеї національного відродження, обумовили формування ідейної, смислової та ціннісної готовності українців до участі в національному русі за власне націє- та державотворення. Завдяки тому, що ідеї свободи, соборності та демократизму були іманентними, природними українському архетипному середовищу українське національно-культурне відродження отримало необхідну основу. «Колективний дух», «загальний розум» та «пасіонарність» тогочасних духовних і культурних лідерів актуалізували та реалізували ідею національного відродження як критерій виживання нації в умовах імперського панування, запропонували уявлення про цілісний образ України та життєстверджуючу життєву проукраїнську позицію. Більше того, архетипи стали постачальниками ціннісно-смислової основи національного руху, забезпечили його сукупністю цінностей (соборність, демократія, свобода, цінність минулого та романтизм тощо) [21, с. 19].

У той же час дослідники звертають увагу й на деструктивні аспекти ментального чиннику. «Відсутність в ментальності частини українців відчуття іншого, – підкреслювали автори монографії «Ментальний вимір української цивілізації, – розмивала їх національну й індивідуальну етнічну ідентичність, руйнувала традиційний менталітет. Українські реалії полягали в тому, що образ «своєї» і «чужих» націй, народів, держав формувався на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання одне одного» [7, с. 287].

Як бачимо проблематика чинників національно-культурного відродження у другій половині XIX – першій третині XX століття досить розлого вивчена істориками, хоча й до сьогодні питання про співвідношення впливовості того чи того чинника залишається відкритим. На основі аналізу нагромаджених історичних знань умовно можна виділити кілька груп чинників, про вплив яких ведуть мову дослідники: політичні, зовнішньополітичні та геополітичні; чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку; чинник людського капіталу; соціально-економічний чинник; ментальний чинник. Уважаємо виправданою історіографіч-

ну позицію про те, що чітко визначити головний фактор піднесення та політизації національного руху неможливо, адже він був результатом розвитку українства у багатьох аспектах. Значним історіографічним поступом є визнання ролі не лише матеріальних, але й ментально-психологічних чинників, які дають змогу пояснити інтенційність українського народу до відродження та націєтворення за допомогою категорій «ментальності» та «менталітету». Історики констатують, що визнання провідної ролі лише політичних та соціально-економічних чинників є невиправданим, адже нівелює значення духовно-культурної, ціннісної та ментальної ресурсності українського народу, його пасіонарної спрямованості до свободи, незалежності та національної самоідентифікації. Значну методологічну цінність становить інтеграція істориками у пояснення генези національного відродження синергетичної парадигми, науковим апаратом якої можна пояснити процеси суспільно-громадянської та національно-політичної самоорганізації українців.

Список використаних джерел

1. Верига В., 1996. *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Львів: Світ.
2. Голобуцький О., Кулик В., 1996. *Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст.* Київ: Смолоскип.
3. Грицак Я., 1996. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*: навч. посіб. Київ: Генеза.
4. Даниленко В. М., 1992. Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті рр.). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр., Вип. 2, С. 79–91.
5. Ісасвич Я., 1998. Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. Сучасність, № 12 (452), грудень, С. 136–143.
6. Казакевич О., 2008. Основні чинники українського національного відродження XIX ст. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, Вип. 5: До 175-річчя НПУ ім. М. П. Драгоманова, С. 178–184.
7. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф., 2017. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза.
8. Калакура Я. С., Рафальський, О. О., Юрій, М. Ф., 2015. *Українська культура: цивілізаційний вибір*. Київ: ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
9. Касьянов Г. В., 1993. *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет*. Київ: Либідь.
10. Колесник В. Ф., 2015. *Коренізація національних меншин УСРР у 1920–1930-ті рр.: історіографія*. Київ: Видавничий дім «АртЕк».
11. Колесник В. Ф., Могильний Л. П., 2019. *Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія*. Київ; Ніжин: Вид. Лисенко М. М.
12. Купріянчук О. В., 2012. *Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.
13. Марочій П. Р., 2012. *Україна. Історія її земель та народів* / пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падак. Ужгород: Вид-во В. Падака.
14. Меша В. Г., 2004. *Українське національне відродження 1905–1914 років: історіографія проблеми*. Київ: Донецчина.
15. *Нариси з історії українського національного руху*, 1994: колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України.
16. Наумов С. О., 2006. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)*. Харків: ХНУ.
17. Павко А. І., 2002. *Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби*. Київ: Плеяди.
18. Пахолків С., 2014. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*. Львів: ЛА «Піраміда».
19. Радько П. Г., 2013. *Новітня історіографія національних традицій українського державотворення*: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ.
20. Ресніт О., 2003. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ.
21. Семергей Н. В., 2019. Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. Українознавчий альманах, Вип. 24, С. 17–21.
22. Семергей Н. В., 2019. Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки, Т. 30 (69), № 4, С. 161–166.
23. Сергійчук В. І., 1992. *Українців імперії*. Київ: Фотовідеосервіс.
24. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*, 1999: колективна наукова монографія: в 3 ч. / НАН України; Інститут історії України; В. Г. Сарбей (ред.). Київ.
25. Шип Н., 1991. Національно-культурне питання на Україні у XIX ст. Український історичний журнал, № 3, С. 25–33.
26. Шип Н. А., 1991. *Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк*. Киев: Наукова думка.
27. Янишин Б. М., 2008. *Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток*. Київ.
28. Semergey N., 2019. Ukrainization of educational Space of the 1920 s: national context and historiographical navigation. Схід: аналіт.-інформ. журн., № 2 (160), С. 93–99.

References

1. Veryha V., 1996. *Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – nachatok XX st.)* (Essays on the history of Ukraine (end of XVIII – beginning of XX century)). Lviv: Svit.
2. Holobutskyj O., Kulyk V., 1996. *Ukrainskyj politychnyj rukh na Naddnyprianschyni: kin. XIX – poch. XX st.* (Ukrainian political movement in the Dnieper region: end of XIX – beginning of XX century). Kyiv: Smoloskyp.
3. Hrytsak Ya., 1996. *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoj natsii XIX–XX stolittia* (Essays on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation of the Nineteenth and Twentieth Centuries). Kyiv: Heneza.
4. Danylenko V. M., 1992. *Ukrainizatsiia: zdobutky i vtraty (20–30-ti rr.)* (Ukrainianization: gains and losses (20–30's)). Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchij zb. materialiv nauk. pr., 2, 79–91.
5. Isaievych Ya., 1998. *Nashi try vidrozhennia – ne lyshe zdobutky, a j vtraty* (Our three rebirths are not only gains but also losses). Suchasnist – Modernity, 12 (452), 136–143.
6. Kazakevych O., 2008. *Osnovni chynnyky ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia XIX st.* (The main factors of Ukrainian national revival of the nineteenth century). Naukovyj chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seria 6: Istorychni nauky, 5: Do 175-richchia NPU im. M. P. Drahomanova, 178–184.

7. Kalakura Ya. S., Rafalskyj O. O., Yuriy, M. F., 2017. Mentalnyj vymir ukrainskoi tsyvilizatsii (The mental dimension of Ukrainian civilization). Kyiv: Heneza.
8. Kalakura Ya. S., Rafalskyj O. O., Yuriy M. F., 2015. Ukrainska kultura: tsyvilizatsijnij vybir (Ukrainian Culture: A Civilizational Choice). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.
9. Kasianov H. V., 1993. Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX-XX stolit: sotsialno-politychnyj portret (Ukrainian intelligentsia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: a socio-political portrait). Kyiv: Lybid.
10. Kolesnyk V. F., 2015. Korenizatsiia natsionalnykh menshyn USSR u 1920-1930-ti rr.: istoriohrafia (The Rootization of the National Minorities of the USSR in the 1920s and 1930s: Historiography). Kyiv: Vydavnychyj dim «ArtEk».
11. Kolesnyk V. F., Mohylnyj L. P., 2019. Ukrainski politychni partii v Avstro-Uhorskij ta Rosijskij imperiakh: istoriohrafia (Ukrainian Political Parties in the Austro-Hungarian and Russian Empires: Historiography). Kyiv: Nizhyn: Vyd. Lysenko M. M.
12. Kuprianchuk O. V., 2012. Novitnia istoriohrafia ukrainskoho natsionalnogo rukhu druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit (Recent historiography of the Ukrainian national movement of the second half of the nineteenth – early twentieth centuries) (Extended abstract of Cand. thesis). Kyiv.
13. Magochij P. R., 2012. Ukraina. Istoriia ii zemel ta narodiv (Ukraine. History of its lands and peoples). Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka.
14. Mesha V. H., 2004. Ukrainske natsionalne vidrodzhennia 1905-1914 rokiv: istoriohrafia problemy (Ukrainian National Revival of 1905-1914: Historiography of the Problem). Kyiv: Donechchyna.
15. Sarbej V. N. (Ed.), 1994. Narysy z istorii ukrainskoho natsionalnogo rukhu (Essays on the History of the Ukrainian National Movement). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
16. Naumov S. O., 2006. Ukrainskyj politychnyj rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – liutyj 1917 r.) (Ukrainian political movement on the Left Bank (90-ies of XIX century – February, 1917)). Kharkiv: KhNU.
17. Pavko A. I., 2002. Povchalnyj dosvid vitchyznianoï istorii: politychni partii i orhanizatsii u hromadskomu zhytti Ukrainy modernoi doby (Educational experience of national history: political parties and organizations in the public life of modern-day Ukraine). Kyiv: Pleiady.
18. Pakholkiv S., 2014. Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkij Halychyni: osvichena verstva j emansypatsiia natsii (Ukrainian Intelligentsia in Habsburg Galicia: Enlightened Layers and Emancipation of the Nation). Lviv: LA «Piramida».
19. Radko P. H., 2013. Novitnia istoriohrafia natsionalnykh tradytsij ukrainskoho derzhavotvorennia (Modern historiography of national traditions of Ukrainian state-making) (Extended abstract of Doct. thesis). Kyiv.
20. Reient O., 2003. Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) (Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX century)). Kyiv.
21. Semerhej N. V., 2019. Istoriografichnyj dyskurs pro rol arkhety piv u stabilizatsii konfliktnoho rozvytku natsionalnoi identychnosti ukrainsiv v impersku dobu (Historiographical discourse on the role of archetypes in stabilizing the conflicting development of national identity of Ukrainians in the imperial era). Ukrainoznavchyj almanakh, 24, 17–21.
22. Semerhej N. V., 2019. Transformatsiia tradytsijnioï mentalnosti ukrainsiv u druhij polovyny XIX – pershij tretyni XX stolittia: novitnia istoriohrafia (Transformation of the traditional mentality of Ukrainians in the second half of the nineteenth and first thirds of the twentieth century: modern historiography). Vcheni zapysky Tavrijskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seria: Istorychni nauky, 30 (69), № 4, 161–166.
23. Serhijchuk V. I., 1992. Ukrainsiv imperii (Ukrainians of the empire). Kyiv: Fotovideoservis.
24. Sarbej V. N. (Ed.), 1999. «Ukrainske pytannia» v Rosijskij imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) (The Ukrainian Question »in the Russian Empire (end of XIX – beginning of XX century)). Kyiv.
25. Shyp N., 1991. Natsionalno-kulturne pytannia na Ukraini u XIX st. (National-cultural issue in Ukraine in the XIX century). Ukrainskyj istorychnyj zhurnal, 3, 25–33.
26. Shyp N. A., 1991. Yntellyhentsiia na Ukraini (XIX v.). Ystoryko-sotsyolohycheskyj ocherk (Intellectuals in Ukraine (XIX century). Historical and sociological essay). Kyev: Naukova dumka.
27. Yanyshyn B. M., 2008. Ukrainska miska politychna elita v Halychyni ta narodovskij rukh ostannoï tretyni XIX st.: stanovlennia ta instytutsijnij rozvytok (Ukrainian urban political elite in Galicia and the popular movement of the last third of the nineteenth century.: formation and institutional development). Kyiv.
28. Semerhej N., 2019. Ukrainization of educational space of the 1920 s: national context and historiographical navigation. Skhid: analit.-inform. zhurn., 2 (160), 93–99.